

УДК 94(477)“1939/1945”

DOI:10.33099/2707-1383-2020-36-2-8-36

Шевчук В. П. доктор історичних наук,
професор, головний науковий співробітник
науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського (м. Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-3507>

Фурман І. І. доктор історичних наук,
доцент, начальник кафедри історії війн і
воєнного мистецтва, Національний
університет оборони України імені Івана
Черняхівського (м. Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>

Пилявець Р. І. кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри історії війн і
воєнного мистецтва, Національний
університет оборони України імені Івана
Черняхівського (м. Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НАУКОВИЙ ДИСКУРС

У статті висвітлено найважливіші аспекти українського виміру Другої світової війни з погляду сьогодення та протидії сучасній російській гібридній війні проти України на “історичному фронті”. Автори спробували чіткіше визначити поняття “український вимір”, прослідкувати його появу і відзначили здобутки історіографії цієї проблеми, розкрили місце і значення українського чинника у Другій світовій війні, показано її наслідки для України та українського народу. Увагу акцентовано на ключових подіях, масштабах і запеклості воєнних дій на теренах України, значенні та місця національно-визвольної боротьби. Актуалізовано внесок українців у перемогу над нацизмом, охарактеризовано людські жертви і матеріальні втрати України. Уточнено низку кількісних і якісних показників, пов’язаних з цими подіями. Здійснено спробу осмислити вплив війни на долю українського народу та його сьогодення, її місце в національній пам’яті. Розкрито особливості і тенденції сприйняття й усвідомлення українським соціумом цього непересічного історичного явища від початку ХХ ст. до наших днів.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, Україна, український вимір, воєнні дії, людські втрати, внесок у перемогу, нацизм, історична пам'ять.

Постановка проблеми. Друга світова війна стала масовою соціальною катастрофою в історії людства та найбільшою трагедією українського народу за всю його багатотисячлітню історію. Незважаючи на те, що від її завершення нас відділяють три чверті століття, суспільна пам'ять про війну, яку можна означити як “війну пам'ятей”, залишається чинником, який суттєво впливає на наше сьогодення, на безпеку та орієнтири розвитку Української держави.

Навіть враховуючи величезний обсяг публікацій про Другу світову війну та історію України того драматичного і вкрай важкого періоду, усвідомлюючи, що за минулі від війни 75 років підготовлено десятки капітальних багатотомних наукових проектів й опубліковано безліч праць з означеної тематики (сотні збірок документів і мемуарів, історичних нарисів і монографій, тисячі науково-популярних книг і наукових статей, десятки тисяч публікацій у ЗМІ тощо), слід визнати – український вимір Другої світової війни залишається важливою проблемою, яку ще далеко не вирішено у багатоаспектному розмаїтті наукових праць.

Осмилення місця, ролі і значення українського чинника у Другій світовій війні, а також вплив цієї війни на історію України та українського народу в сучасних умовах актуальні, як ніколи

раніше. Особливого значення та гостроти ця проблема набула в контексті розв'язаної Російською Федерацією гібридної війни проти України, зокрема й на “історичному фронті”, що виявляється, насамперед, у її політиці тотального насадження такої версії подій війни, яка не відповідає історичній правді і фальсифікує справжню історію, “приватизує” перемогу над “коричневою чумою” і навмисно, цілеспрямовано принижує роль України, українського та інших народів у боротьбі з нацизмом, безпідставно звинувачує українських і європейських науковців у “переписванні історії війни”.

Водночас, на сьогодні відсутнє чітке розуміння таких понять як “національний вимір” і “український вимір”, а також системне його розкриття стосовно Другої світової війни як історичної події та явища. До того ж проблема “виміру” будь-яких соціальних феноменів, подій чи явищ, на погляд авторів, не є суто історичною. Вона є світоглядною, багатоаспектною та міждисциплінарною науковою проблемою, одночасно належачи до дослідницького поля кількох суспільних наук. Та поки що не існує визначеної методології подібних досліджень. Отже, ця проблема потребує свого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспек-

тів Другої світової війни присвячено значну кількість праць вітчизняних дослідників. Водночас, термін “український вимір” використано лише у кількох працях, зокрема С. Грабовського [16], Ф. Левітаса [43], О. Лисенка [52], В. Шкварця і Ю. Гузенка [111], причому інтерпретація цього поняття, судячи зі змісту праць цих авторів, у них доволі неоднозначна.

Велика група істориків, серед яких М. Боровик, Д. Веденєєв, І. Вєтров, В. В’ятрович, В. Гриневич, В. Грицюк, Т. Гунчак, А. Кентій, В. Коваль, В. Косик, В. Кучер, В. Литвин, І. Муковський, О. Лисенко, Т. Пастушенко, І. Патриляк, Є. Перепічка, О. Перехрест, Р. Пилявець, Л. Рибченко, С. Сидоров, Г. Стародубець, В. Трофимович, І. Фурман, А. Чайковський, П. Чернега та ін., дослідили різні аспекти українського виміру війни. Найсуттєвіші з них – значення України (її території, економічних потужностей і людських ресурсів) у збройній боротьбі ворогуючих сторін, внесок українців у перемогу над нацизмом, характер національно-визвольної боротьби, демографічні і матеріальні втрати українського народу у війні, сучасне бачення, сприйняття подій минулої війни тощо. Більшість проведених досліджень є ґрунтовними і змістовними. Проте подекуди наводяться недостовірні факти, суперечливі кількісні показники, не зовсім коректні положення та недостатньо обґрунтовані висновки. Лише в окремих працях проглядаються спроби ін-

тегрованого та комплексного підходу до висвітлення визначеної проблеми [3; 30; 37; 40; 53; 58; 67; 93; 96; 111].

Мета статті полягає у розкритті найсуттєвіших аспектів місця, ролі і значення Другої світової війни в історії України, українського суспільства та української нації загалом, її впливу на долю українського народу, а також окреслити в загальних рисах сприйняття й усвідомлення українським суспільством цього непересічного історичного явища. Зауважимо, що автори не претендують на повне, всебічне та вичерпне висвітлення означеної проблеми, проте вважають своїм завданням означити ключові її аспекти.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі історичного розвитку перед Українською державою та українським народом постала низка серйозних викликів і загроз. За своїм рівнем, характером і змістом вони різноманітні – від міжрегіональних і загальнодержавних до міжнародних і планетарних (глобальних), від економічних, екологічних, демографічних, внутрішньополітичних до геостратегічних. При цьому на перший план вийшли завдання із забезпечення і зміцнення безпеки держави та її громадян.

Велика частка означених проблем є наслідком експансіоністської політики Російської Федерації щодо України та розв’язаної нею у 2014 р. прямої агресії і гібридної війни проти нашої держави, що тривають вже понад 6 років (більше, ніж тривалість Другої світової війни!). Ця гібридна війна здій-

снюється із застосуванням широкого кола засобів, серед яких вагоме місце належить інформаційній війні – системному і потужному інформаційному впливу не лише на Україну, а й на інші країни та міжнародні організації з метою отримання певних стратегічних та політичних переваг [84; 35, с.26; 104].

Інформаційно-психологічний вплив, здійснюваний російською пропагандою на українське суспільство, має завданнями дискредитацію української національної ідеї та підрив світоглядних орієнтирів українців, нав'язування їм цінностей та ідей, зокрема просування ідеї «русского міра» (“російського світу”), внесення бажаних для путінського режиму деструктивних змін у поведінку наших співгромадян. За задумом російських провладних стратегів і політтехнологів, все це неминуче призводитиме до створення в Україні зон нестабільності, “керovanого хаосу” [84, с.198], соціальних потрясінь, антиурядових акцій та дестабілізації в усіх сферах державної діяльності й суспільного життя. Кремль, врешті-решт, прагне різкого послаблення Української держави, колапсу всередині країни та створення умов для якнайшвидшого і повного її поглинання Росією.

Головним об'єктом цієї цілеспрямованої і досконало організованої інформаційної війни є суспільна думка та індивідуальна свідомість людей, значний сегмент яких складають історичні знання та історична пам'ять. Ареною боротьби на “історичному фронті” стало

широке коло питань історії та взаємних стосунків двох держав і всесвітньої історії загалом, проте їх “лева частка” пов'язана з Другою світовою війною, перемогою над нацизмом та участю в ній народів світу, зокрема російського й українського.

Зазначимо, що Росія, яка оголосила себе правонаступницею СРСР, з приходом до влади В. Путіна стала на шлях “приватизації” перемоги над нацизмом. Така політика спрямована на нав'язування власної версії подій війни та підкреслення виняткової ролі російського народу у перемозі над нацизмом з одночасним приниженням ролі і внеску інших країн і народів [81]. Її складовою є глорифікація війни, певних подій і окремих постатей, посилена увага до комеморативних практик, помпезне відзначення важливих історичних дат. Саме “Перемога у Великій Вітчизняній війні”, якій в сучасній Росії надано значення сакральної цінності та яку піднесено до рівня головного свята країни, є одним із наріжних каменів її сучасної історичної політики і розглядається як важливий чинник зміцнення суспільної єдності (закріплення міцних надсегментарних зв'язків). “Велику Перемогу радянського народу” разом з іншим “епохальним” досягненням часів СРСР – першим космічним польотом Ю. Гагаріна – поряд з православ'ям і низкою начебто притаманних росіянам рис і чеснот віднесено до головних “духовних скріп” російського народу, тобто цінностей, що скріплюють Росію в єдине ціле [33; 78].

Інтенсивна ж комеморація Перемоги, запроваджена в Росії за путінського правління, має проявом створення великої кількості пам'ятників і меморіальних комплексів, що покликані формувати певний образ народу-переможця: сильного, нескореного, творця і миротворця [6; 15].

Отже, можемо констатувати відродження на нових засадах і значне посилення у Росії (відносно радянських часів) культу "Великої Перемоги". В сучасних умовах він спрямований на милітаризацію, самовідданість народу ідеї "русского мира", згуртуванню населення навколо національного лідера [105], а фактично авторитарного імперського правителя. Найбільш яскравими проявами означеного культу, який через характерну для нього патріотично-пропагандистську істерію в колах ліберально-демократичної опозиції РФ отримав назву "победобесіє" [77], стали масові заходи святкування, що централізовано організовуються і проводяться під жорстким контролем влади, передусім помпезні військові паради з демонстрацією найновішої людодбивчої техніки, популярні акції з "георгієвською стрічкою" та марші "безсмертного полку". Особливо важливим і грандіозним у планах Кремля мало б стати святкування 75-ї річниці Перемоги у "Великій Вітчизняній війні", щоб вчергове, але ще гучніше, ніж коли-небудь до цього, "побрязкати" своїми "сталевими м'язами" і наче продемонструвати світові, що за потреби "можемо повторити". До цієї

дати і, передусім, до військового параду 9 травня 2020 р. російська влада розпочала підготовку задовго і ретельно. Проте, значні корективи у заходи святкування внесла всесвітня пандемія COVID-19 [7].

На "головному фронті війни за свідомість і світогляд людей" пропагандистська машина Росії – офіційна (преса, телевізійні й інтернет-ЗМІ) і неофіційна (троле- і ботоферми) – в інтересах і на замовлення можновладців вдається до методичного просування, розповсюдження й закладення у масову та індивідуальну свідомість людей сформованих за часів СРСР і новостворених історичних міфів. Убезпечення їхньої недоторканості, маніпуляція фактами, формування образу ворога і демонізація України, агресивна атака апологетів імперської Росії та Радянського Союзу на утвердження історичної правди, на оприлюднення та відстоювання дійсних історичних фактів, що спростовують усталені радянсько-російські міфи, – виразні, але далеко не всі, характерні риси сучасної російської гібридної політики на "історичному фронті" [81; 82; 84; 103].

Автори статті поділяють думку про те, що на сьогодні значні зусилля ідеологічно-пропагандистського апарату путінської Росії, який є "достойним продовжувачем справи Агітпропу СРСР, кинуті на створення тієї версії історичної пам'яті про події Другої світової війни, такої домінантної пам'яті, яка має об'єднувати ідеологічно, соціально, та національно

різношерсте населення федерації у нову пострадянську єдність – росіян відновленої імперії” [112]. Водночас, зазначимо, що сконструйовану версію історичної пам’яті російські пропагандисти нав’язують не лише росіянам, а й громадянам інших країн, передусім пострадянського простору, і найбільшою мірою “братам-слов’янам” – українцям і білорусам. Як справедливо зазначають окремі українські аналітики, “маніпуляції з історичними фактами з боку Росії є частиною стратегії з відновлення її статусу великої держави й світового лідера та відіграють значну роль у її ідеологічному фундаменті” [102].

Отже, актуальність означеної теми зумовлена не стільки ювілеєм (75-річчя) завершенням німецько-радянської війни і загалом воєнних дій на Європейському континенті та повалення нацистської Німеччини у травні 1945 р., як нагальною потребою протидії Росії у розв’язаній нею гібридній війні проти України, відновленням і захистом правди про події Другої світової війни в цілому та значення українського чинника у ній зокрема.

Формулюючи задум цієї статті, автори виходили з того, що вона має не лише репрезентувати узагальнений (або ж авторський) погляд на ті чи інші аспекти подій Другої світової війни в Україні, а й віддзеркалювати її сучасне суспільне сприйняття й осмислення, розуміння місця і значення глобального катаклізму 1939–1945 рр. для подальшої долі України через призму

сучасних реалій і світосприйняття їх співвітчизниками. Саме тому і назва цієї статті, як втілення авторського задуму, повинна бути значно ширшою і глибшою за назву на кшталт “Україна у Другій світовій війні” чи “Друга світова війна та Україна”.

Сутність “українського виміру”.

Важливо встановити, хто першим використав таке словосполучення, зокрема й стосовно такого історичного явища як Друга світова війна, у науковому дискурсі, в літературі, в офіційних промовах чи непублічному спілкуванні. Однак воно видається дуже влучним, не зважаючи на те, що в означеному аспекті поняття “вимір” не відповідає тому значенню слова, які подають тлумачні словники. Адже, згідно з визначенням авторитетних академічних видань, під виміром розуміють “визначення якої-небудь величини чогось” та “величина, що вимірюється” [87, с.431]. Також “вимір” трактують як “операцію, за допомогою якої визначається відношення однієї (вимірюваної) величини до іншої однорідної величини” [12].

Навряд чи подібні дефініції слова “вимір” наближають нас до розуміння таких понять як “загальнолюдський вимір”, “європейський вимір”, “національний вимір”, “духовний вимір”, “культурний вимір”, “соціальний вимір”, “правовий вимір”, “цивілізаційно-гуманітарний вимір” тощо. Те саме стосується й “українського виміру”. Насамперед, підкреслимо, що таке поняття, на нашу думку, повністю співпа-

дає з поняттям “національний вимір” (у сегменті України й українців), і його також можна позначати як “український національний вимір”. За нашими спостереженнями, до цього часу не здійснювалося спроб надати його визначення (у будь-якому разі, авторами статті, не знайдено подібних спроб). Проте, розуміння його неоднозначне. Одним видається, що сенс цього поняття тотожний поняттю “український погляд”. У розумінні інших воно є синонімом “українського чинника”. Окремі автори ототожнюють його з “українським рахунком” або ж з “українським аспектом”. Подібні уявлення занадто спрощені і не зовсім вірні. Іноді “український вимір” війни ототожнюються з “україноцентричною версією”, однак це теж, щонайменше, не коректно, адже зміст їх співпадає лише частково.

Визначення поняття “український вимір” потрібне для вітчизняної науки з огляду на його доволі широке вживання, передусім у науковому дискурсі, та відсутність його чіткого розуміння. Саме тому автори статті виявили сміливість і запропонували своє визначення цього поняття. На наш погляд, “український вимір” слід розуміти як ємне, широке, сукупне, цільне і всеохоплююче бачення, сприйняття й усвідомлення певного явища, об’єкту, проблеми, історичної події чи періоду історії з погляду Української держави й українського народу через призму його національно-культурних (ментальних, духовних і матеріальних) рис і осо-

бливостей. Український народ у свою чергу розглядається у єдності двох понять – як усього населення (громадян) України та етносу (історичної спільності людей, яка склалася на певній території і має стабільні особливості мови, культури, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших).

І ще одна заувага. Не слід розглядати цей вимір лише як сукупність певних кількісно-якісних показників. Для війни це, передусім, тривалість, розмах і запеклість воєнних дій, кількість і якість особового складу та озброєння сторін, масовість і активність дій сил опору, величина і якісна характеристика втрат, економічні показники тощо. Вони складають лише частину цього виміру. Іншу, не менш вагому його складову, як це не парадоксально виглядає, становлять кількісно не вимірювані величини – ментальні, духовні, психологічні. Їх багато і вони різноманітні, а часто діаметрально протилежні. Зокрема, з одного боку, висока духовність і гуманізм, масовий героїзм і численні прояви свідомої самопожертви в ім’я Батьківщини та сповідуваних цінностей, а з іншого – правовий нігілізм і масові прояви девіантної поведінки, бруталності та жорстокості.

Війни, особливо тотальні, як жахливі масштабні соціальні катастрофи, пов’язані з масовим вбивством людей, вибухом насильства, жорстокості і смертності та створюють екстремальні умови виживання. Вони породжують десятки й сотні мільйонів особистісних і родинних трагедій, мають

низку тяжких наслідків, що впливають на духовне і психічне здоров'я людей, великих груп і спільнот, нації в цілому. Їх навряд чи можливо виміряти за допомогою математичних чи інших відомих методів. До таких складних наслідків війни належать, зокрема, певні психологічні стани (“поствоєнний синдром”, “колективна історична травма”, “культурна травма”, “національна травма”), і пов'язані з ними зрізи знань, суспільного досвіду і колективної пам'яті (“травматичний досвід спільнот”, “суспільна травматична пам'ять” тощо). Останніми роками передусім саме на означених сюжетах та темах і на проблемі пересічної людини в умовах війни, фокусують увагу вітчизняні дослідники Другої світової війни.

Проблему, якій присвячено цю статтю, в її багатогранних аспектах розглядали українські фахівці різних наук, переважно історики, політологи, філософи. Насамперед, відзначимо праці, назва та зміст яких безпосередньо містить поняття “український вимір” при висвітленні історії Другої світової війни. Це наукові праці С. Грабовського, Ф. Левітаса, О. Лисенка, В. Шкварця і Ю. Гузенко та ін. Ймовірно, одним із перших увів у публічний простір поняття “український вимір” у контексті Другої світової війни філософ та історик С. Грабовський, який присвятив значну кількість своїх статей розгляду актуальних питань, пов'язаних із сучасним осмисленням співвітчизниками історії Другої світової війни [16].

В іншій своїй статті [17] він розкриває українські виміри радянсько-німецького пакту 1939 р.

Та більш вірогідно, що першими, хто використав поняття “український вимір” стосовно подій Другої світової війни, стали організатори міжнародної наукової конференції “Друга світова війна: український вимір”, присвяченої 60-річчю закінчення Другої світової війни, що відбулася 29 вересня 2005 р. в Інституті історії України НАН України. Тематика доповідей учасників конференції була спрямована на осмислення масштабних подій, пов'язаних із впливом Другої світової війни на історичну долю України та її внеску в перемогу над нацизмом [63].

Відомий дослідник Голокосту й інших ключових проблем Другої світової війни Ф. Левітас у своїй книзі [43] намагався відповісти на найактуальніші питання війни та розкрити роль і місце України в подіях 1939–1945 рр. Висвітленню подій Другої світової війни в Україні та українського чиннику у ній присвятили свою працю історики та краєзнавці В. Шкварець і Ю. Гузенко [111]. Український вимір найбільшої війни в історії людства крізь призму історичної пам'яті розглянув один із найавторитетніших вітчизняних дослідників Другої світової війни О. Лисенко. Він сфокусував увагу на теоретичних і практичних аспектах генези та функціонування історичної пам'яті про Другу світову війну [52].

Слід наголосити на тому, що означену проблему у дозволених межах і

чітко визначеній площині українські автори досліджували ще за радянських часів, встановлюючи історичні факти, відтворюючи картину подій, формуючи певний історичний гранд-нарратив і формулюючи відповідні висновки. При цьому головними об'єктами досліджень були провідна роль комуністичної партії в організації “всенародної” героїчної боротьби з ворогом, єдність і дружба народів СРСР, дії радянської армії та партизанський рух на території України, звірства і злочини “фашистів” та їх “націоналістичних наймитів”, економічний внесок трудящих УРСР у перемогу тощо. Сучасні дослідники не мають права повністю відкидати напрацювання істориків тієї доби, проте, водночас, варто вкрай критично ставитися до їхнього змісту, чітко усвідомлюючи, в який час і з якими настановами та вимогами вони створювалися. Оцінка наукової значимості таких праць, а тим більше дотримання тодішніми дослідниками історичної правди і спрямованості на встановлення об'єктивної реальності – питання радше риторичне, ніж дискусійне. Переважна більшість з масиву створених за радянських часів історичних праць були спрямовані не на відтворення дійсної картини минулого, а на утвердження вироблених радянськими ідеологами історичних міфів, які формували уяву про великий всенародний подвиг і нерозривну єдність радянських народів, головну заслугу в цьому вбачали в КПРС як “бойового випробуваного авангарду радянського

народу”, чим цементували тогочасну тоталітарну систему влади.

У цілому, слід погодитись із твердженнями, що у доробках українських радянських фахівців українознавчої складової в історіографічному образі війни виокремлювалася не виразно. “Про “український фактор” чи “українське питання” у контексті генези і природи Другої світової, характеру національно-визвольних рухів та соборності українських земель в період війни не заохочували. Тому історіографічний образ України в роки війни подавався як і загальнорадянський, принаймні у його головних, визначальних рисах, адже все українське історіюписання війни розвивалося у межах єдиного і канонічного загальносоюзного історіографічного процесу і пануючих у радянські часи норм, підходів та оцінок” [89].

Ситуація почала змінюватися у часи “перебудови і гласності” в другій половині 1980-х рр., а кардинально – з набуттям (відновленням) Україною своєї державної незалежності. У 1990-і рр. тема Другої світової війни стає однією з провідних як у суспільному дискурсі, так і в українській історичній науці. У цей час з'являється низка наукових розвідок і фундаментальних праць, що охоплюють різні аспекти широкої проблеми “війна і Україна”. Серед них виділяються праці М. Ковалюка, І. Муковського, О. Лисенка та ін. [37; 38; 39; 58]. Двома тенденціями, що рельєфно проявилися вже в той час, визначається фокусування уваги на людському чиннику, гуманітарній сфері війни та

формування україноцентричних підходів до висвітлення подій Другої світової [50, с.143].

Окремо слід відзначити масштабні меморіальні проекти, мартирологи “Книга пам’яті України” (упродовж 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. вийшли друком 257 томів, у 260 книгах) та започатковану пізніше “Книга скорботи України” – багатотомні наукові історико-меморіальні серіали видань, присвячені з’ясуванню масштабів демографічних втрат України в Другій світовій війні й увічненню пам’яті воїнів, партизанів, підпільників (Книга пам’яті) та загиблих в роки війни цивільних громадян (Книга скорботи). У завершальному томі наукового історико-меморіального видання “Книга пам’яті України” під назвою “Безсмертя” [3] подано узагальнений аналітико-документальний матеріал про людські втрати України в Другій світовій війні та внесок українського народу в перемогу над нацизмом.

Від початку ХХІ ст. і до сьогодні діапазон наукових досліджень суттєво розширився. У працях розглядаються методологічні, джерелознавчі й історіографічні питання [10; 26; 47; 49; 50; 90], воєнні дії сторін [22; 76; 85; 91; 94], рух опору на окупованих територіях і український національно-визвольний рух [2; 9; 36; 59; 62; 65; 66; 68; 88; 101], доля військовополонених і остарбайтерів [14; 25; 64; 79; 106], повсякденне і духовне життя українців напередодні та в умовах окупації й питання колабо-

раціонізму [5; 18; 23; 28; 70; 95; 108; 109], економічні [11; 42], міжнародні [44], регіональні та демографічні [46; 69] аспекти світової війни тощо, робиться спроба відтворення інтегрованої, цілісної картини тогочасних подій і суспільних рефлексій [53; 93; 97], пропонується новий концептуальний погляд на війну в цілому та її ключові події [45; 67], розвінчуються численні міфи та викриваються маніпулювання фактами [13; 110] тощо. У цьому розрізі нового змісту й більшої ґрунтовності набувають і наукові конференції [4; 31; 92; 99; 100].

Хоча й з певними застереженнями, результативними можна вважати дискусії науковців з напрацювання національного нарративу та формування україноцентричної версії Другої світової війни, яка мала демонтувати радянський міф про “Велику Вітчизняну” та виробити український національний погляд на події війни [8; 48; 51; 96; 98]. Окремим важливим напрямком досліджень поряд з антропологічними й гендерними [34] аспектами стала актуалізація та наукова розробка проблем історичної і національної пам’яті, меморіального аспекту Другої світової війни [13; 24; 30; 48; 72; 73; 75; 86; 112].

Не лише вище означені грані війни, а й безліч інших, зокрема такі як прояви людяності, милосердя та гуманізму в умовах війни, історія “праведників народів світу”, а також темного, “зворотнього боку медалі” війни – історія злочинів в Україні (історія Голокосту, терору, репресій, концтаборів, депор-

тацій, міжнаціональних і конфесійних конфліктів, інших насильницьких дій, історія голоду та епідемій воєнного часу), численні факти яких надає усна (неписана) історія війни тощо – всі вони у своїй сукупності та багатогранності складають український вимір війни або ж впливають на його розуміння.

Найбільших демографічних втрат за всю свою багатовікову історію український народ зазнав у першій пол. ХХ ст. Вони були пов'язані із соціальними катастрофами, спричиненими діями тоталітарних режимів – війнами, голодоморами, масовими репресіями, депортаціями. Колосальними виявилися людські втрати українців у 1930–1940-х роках, що були наслідком передусім двох голодоморів, політичних репресій сталінського режиму і Другої світової війни. За ці два десятиліття Україна втратила, щонайменше, 15-16 млн людських життів. Демографічні втрати (з урахуванням тих, хто був депортований і з різних причин залишив Україну, а також ненароджених) у цей період, за оцінками вчених, були значно більшими – від 20 до 25 млн людей. А загалом у першій пол. ХХ ст., “внаслідок різного роду катаклізмів, викликаних міждержавними і громадянськими війнами, а також терором тоталітарної держави, спрямованим проти власного народу, сукупні демографічні втрати майже зрівнялися з наявною на початок ХХІ ст. чисельністю громадян України” [41], тобто перевищили 40 млн людей. Жертвами лише одного Голодомору

1932–1933 рр. в Україні, за найбільш обґрунтованими оцінками, стали від 3,2 до 4,5 млн людей [29]. Так фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України дійшли висновку, що демографічні втрати України від Голодомору склали 3,4 млн внаслідок підвищеної смертності та 1,1 млн через зниження народжуваності [54, с. 266-267].

Український контекст Другої світової війни об'єктивно не вкладається у просту і чітку схему, він не у чорно-білих кольорах, а різнобарвний, з багатьма відтінками. І він багатовимірний. На нашу думку, його слід розглядати щонайменше у трьох вимірах: по-перше, як спільну боротьбу народів проти нацизму і фашизму, по-друге, як важливий період національно-визвольної боротьби за незалежність України і, по-третє, як трагедію цивільного населення в умовах бойових дій сторін, окупації та репресій. Цілком вірною є думка, що чинником, який визначив місце і роль українців у війні, стала відсутність у нашого народу власної держави. Україну та українців всі учасники війни розглядали виключно як ресурс (людський, матеріальний, політичний), який можна використати у протистоянні з ворогом. Як результат – українська земля стала однією з головних арен світового бойовища, а наші співвітчизники воювали у складі багатьох протиборчих армій [8].

Українці (етнічні українці та представники інших національностей України) у Другій світовій війні або не брали участі у збройній боротьбі,

або ж за власної волі чи за примусом діяли в інтересах різних сил і воювали у складі військових формувань, які належали до різних сторін і суб'єктів збройної боротьби. Найбільше – на боці СРСР: у лавах Червоної армії, у радянських партизанських з'єднаннях і загонах та підпіллі, а також у русі Опору поза межами Радянського Союзу. Українці за походженням воювали в арміях союзників – країн Об'єднаних націй. Хто не сприймав комуністичну ідеологію та сталінський режим і прагнув незалежності України, вели збройну боротьбу проти різних формувань (польської Армії Крайової, німецьких військ, радянських партизанів, частин діючої Червоної армії та формувань НКВС) у складі сил і збройних формувань українського національно-визвольного руху: ОУН (м), ОУН (б), УПА “Поліська Січ” – УНРА, УПА тощо. Досить значна частина українців, повіривши нацистській пропаганді, пішла на службу у військові, допоміжні і місцеві формування німецької армії та поліції, а хтось служив в арміях союзників Німеччини. Водночас, чимало людей за роки війни з різних причин змінили кілька таборів, встигнувши повоювати у збройних формуваннях, які знаходилися по різні боки протистояння.

Стосовно участі наших співвітчизників на боці Німеччини слід зазначити, що німецьке командування створювало колабораціоністські формування в основному для виконання ними та-

ких функцій як допомога частинам СС і поліцейським органам, підтримка і забезпечення військ на фронті. Поштовхом до утворення Дружин українських націоналістів (ДУН) “Нахтігаль” і “Роланд”, дивізії СС “Галичина”, Української національної армії, Українського визвольного війська були політичні угоди частини ОУН з німецькою владою та несприятливе становище на фронті. Зокрема, більшість керівників ОУН сподівалися, що створення українських національних частин стане бойовою школою визвольного руху і змусить німецьке керівництво визнати Україну державою-союзницею, та їх сподівання виявилися марними.

Розглядаючи проблему українського виміру Другої світової війни, автори виділили низку ключових аспектів, які складають його зміст:

- територія України як арена збройної боротьби, хід воєнних дій, найважливіші операції сторін, їх результати і значення;
- українці в умовах війни та окупації;
- демографічні і матеріальні втрати України у війні;
- внесок України та українців у перемогу над ворогом;
- вплив війни та її наслідків на подальшу долю України;
- війна у суспільній свідомості та національній пам'яті українського народу;
- ставлення українців до минулої війни, її важливих подій та пам'ятних дат, пов'язаних з війною.

(Продовження у наступному номері)



Список використаних джерел і літератури

1. 10 міфів про початок Другої світової. Війна для України почалася 22 червня 1941 року / НВ. Україна. 22.06.2018 [Електрон. ресурс]. – URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-mifiv-pro-pochatok-druhoji-svitovoji-vijna-dlja-ukrajini-pochalasja-22-cheravnja-1941-roku-2477827.html> (дата зверн.: 18.04.2020).
2. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Мат-ли Міжнар. наук. конфер., м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. Черніг. ОДА, УІНП. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 144 с.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошук.-вид. агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – 944 с.
4. Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Мат-ли Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р.; відп. ред. Р. І. Пилявець. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – 292 с.
5. Боровик М. Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усної історичної проекту “Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання”) / М. Боровик // Сторінки воєнної історії України. – 2013. – Вип. 16. – С.156-167. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2013_16_15.
6. Бутов Е. Борьба за день Победы / Живой Журнал. Rusfront2012 [блог]. 16.05.2015 [Електрон. ресурс]. – URL: <https://goo.gl/NOMTAq> (дата зверн.: 30.03.2020).
7. В Кремле приняли решение перенести парад 9 Мая / РБК. 15.04.2020 [Електрон. ресурс]. – URL: <https://www.rbc.ru/politics/15/04/2020/5e9736bc9a79476b81f1732f> (дата зверн.: 17.04.2020).
8. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі) / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. – 2009. – Вип. № 32. – 28 серпня – 4 вересня. – URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_druga_svitova_v_kolori.html (дата зверн.: 23.04.2020).
9. Веденєєв Д. В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Монографія / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К.: Генеза. 2006. – 408 с.
10. Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історич. журнал. – 2010. – № 3. – С.4-29.
11. Ветров І. Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. / І. Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 231 с.
12. Вимір / Vseslova [Електрон. ресурс]. – URL: <http://vseslova.com.ua/word/%D0%92%D0%B8%D0%BC%D1%96%D1%80-39726u> (дата зверн.: 17.04.2020).
13. Війна і міф. Невідома Друга світова / За заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків: Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2016. – 272 с.
14. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Мат-ли Всеукр. наук. конф., м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: ДП НВЦ “Пріоритети”, 2012. – 230 с.

15. Головашина О. В. Победа образа: идентификационные риски коммеморативных практик / О. В. Головашина // *Studia Humanitatis*. – 2017. – № 1 [Електрон. ресурс]. – URL: <http://st-hum.ru/content/golovashina-ov-pobeda-obraza-identifikacionnye-riski-kommemorativnyh-praktik> (дата зверн.: 30.03.2020).
16. Грабовський С. Друга світова: вселюдський і український вимір / С. Грабовський // *Сучасність*. – 2005. – № 9. – С.47–63.
17. Грабовський С. Українські виміри радянсько-німецького Пакту 1939 року / С. Грабовський [Електрон. ресурс]. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1804323.htm> (дата зверн.: 22.04.2020)
18. Гриневич В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневич. – К.; Д.: Ліра, 2012. – 505 с.
19. Гриневич В. Радянські військові мобілізації в Україні // *Історія українського війська (1917–1995)* / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упоряд. Я. Дашкевич. – Л.: Світ, 1996. – С.370-395.
20. Грицюк В. М. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // *Український історич. журнал*. – 2014. – № 5. – С.4-20.
21. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. М. Грицюк // *Україна у Другій світовій війні: Погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. У 2-х кн.* / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С.208-302.
22. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.
23. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / І. М. Грідіна; Донец. нац. ун-т, іст. ф-т. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – 418 с.
24. Грінченко Г. Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи / Г. Г. Грінченко // *Сторінки воєнної історії*. – 2006. – Вип. 10, част. 1. – С.14-21.
25. Грінченко Г. Г. Примус до праці: обриси зневолення / Г. Г. Грінченко // *Національна та історична пам'ять*. – 2013. – Вип. 9. – С.34-53. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_4
26. Гунчак Т. Г. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни: (зб. ст.) / Т. Г. Гунчак; Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2011. – 225 с.
27. День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців // Фонд “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва (05.05.2020). – URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniyu-pamyati-ukraintsiv> (дата зверн.: 05.05.2020)
28. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки). / І. Дерейко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 174 с.
29. Дослідження демографії Голодомору 1932–1933 рр. / Ін-т демографії та соціал. дослід. ім. М. В. Птухи НАН України [Електрон. ресурс]. – URL: <https://idss.org.ua/holodomor> (дата зверн.: 208.04.2020)

30. Друга світова війна в історичній пам'яті України: за матеріалами Українського інституту національної пам'яті / УІНП; упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець; редкол.: І. Юхновський (відп. ред.) та ін. – К.; Ніжин: Лисенко М. М., 2010. – 247 с.
31. Друга світова війна і доля народів України: Мат-ли Всеукр. наук. конф., Київ, 23-24 червня 2005 р. / Редкол.: І. Ф. Курас (співголова) та ін. – К.: Сфера, 2005. – 220 с.
32. Друга світова війна: український вимір / Моуаукраїне [блог]. 23.04.2015. [Електрон. ресурс] – URL: <https://moaukraine.livejournal.com/690461.html> (дата зверн.: 17.04.2020).
33. Духовные скрепы [Електрон. ресурс]. – URL: http://wikireality.ru/wiki/%D0%94%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%8B (дата зверн.: 15.04.2020)
34. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / За наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К.: ТОВ “Арт-книга”, 2015. – 336 с.
35. Збройна агресія Російської Федерації проти України та проведення Антитерористичної операції (2014–2018) / І. І. Фурман, С. В. Сидоров, Р. І. Пилявець, В. М. Грицюк та ін. – К.: ЦП “Компринт”, 2019. – 30 с.
36. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
37. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. (серія “Україна крізь віки”. – Т. 12)
38. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 57 с.
39. Коваль М. В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 192 с.
40. Косик В. М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. М. Косик; [пер. з фр. Р. Осадчука]. – Париж; Нью-Йорк; Львів: [б.в.], 1993. – 658 с.
41. Кульчицький С. В. Демографічні втрати України в першій половині 20 ст. // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид-во “Наукова думка”, 2004. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Demografichni_vtraty_v_Ukr (дата зверн.: 18.04.2020).
42. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945): Посіб. для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
43. Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір / Ф. Левітас. – К.: Наш час, 2011. – 272 с.
44. Лещенко Л. О. Українське питання в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) / Л. О. Лещенко // Нариси з історії дипломатії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Альтернативи, 2001. – С.491-549.
45. Лисенко О. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії / О. Лисенко, Р. Пилявець // Український історич. журнал. – 2019. – № 4. – С.88-117.

46. Лисенко О. Є. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни / О. Є. Лисенко, О. Г. Перехрест // Архіви України. – 2015. – № 3. – С.8-34.
47. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Український історич. журнал. – 2011. – № 4. – С.165-194.
48. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Український історич. журнал. – 2004. – № 5. – С.3-16.
49. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна: методологічні завваги / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії. – 2006. – Вип. 10, част. 1. – С.7-13.
50. Лисенко О. Є. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій “Українського історичного журналу” останнього десятиліття / О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко // Український історич. журнал. – 2017. – № 6. – С.140-162.
51. Лисенко О. Є. Україна в період Другої світової війни: україноцентрична версія та світовий контекст / О. Є. Лисенко // Вісник Черкаського університету: наук. журн. / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2012. – № 35 (248) – С.5-15.
52. Лисенко О. Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 9. – С.140-167 [Електрон. ресурс]. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_14
53. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. М. Литвин. – К.: Вид. дім “ЛіТерра”, 2004. – 464 с.
54. Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років / Е. Лібанова // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К.: Вид. дім “Києво-Могилян. академія”, 2009. – С.266–277.
55. Макаров В. Д. Внесок України в розгром фашизму у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / В. Д. Макаров, М. І. Рибак, С. В. Сидоров // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С.290-297.
56. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова; відп. ред.: Р. І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 220 с.
57. Махун С. Жертви другої світової війни в цифрах. Кількість загиблих у роки війни / С. Махун. 25.06.2010. [Електрон. ресурс].– URL: <https://zrada.org/history/1-dati-podiyi-fakti/27-my-za-tsenoj-ne-postoim-suhi-tsifri-drugoyi-svitovoyi-ta-kremlivski-privatizatori.html> (дата зверн.: 18.04.2020).
58. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; за ред. В. Д. Конашевича. – К.: Пошук.-вид. агентство “Книга Пам'яті України”, 1996. – 568 с.
59. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / В. В. Дзьобак [та ін.]; відп. ред. С. В. Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.

60. Оцінка демографічних втрат України у період Другої світової війни // Українська Друга світова: Мат-ли Міжнар. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. – К.: К.І.С., 2015. – С.203-207.
61. Памяти павших. Великая Отечественная война (1941–1945) / М. А. Гареев [и др.]; пред. ред. кол. А. И. Сорокин. – М.: БРЭ, 1995. – 336 с.
62. Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 496 с.
63. Пастушенко Т. Міжнародна наукова конференція “Друга світова війна: український вимір” (До 60-річчя закінчення Другої світової війни / Т. Пастушенко // Український історич. журнал. – 2005. – № 6. – С.229-231.
64. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2009. – 282 с.
65. Патриляк І. “Перемога або смерть”: український визвольний рух у 1939–1960 р. / І. Патриляк. – К.: Наш формат, 2013. – 512 с.
66. Патриляк І. Український визвольний рух у роки Другої світової війни / І. Патриляк, В. Трофимович // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. У 2-х кн. – К.: “Наукова думка”, 2011. – Кн. 2. – С.386-429.
67. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К.; Ніжин: Вид. Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
68. Перепічка Є. В. ОУН і УПА в роки Другої світової війни / Є. В. Перепічка. – Львів: СПОЛОМ, 2009. – 740 с.
69. Перехрест О. Г. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О. Г. Перехрест, О. Є. Лисенко, А. П. Іржавська, І. В. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: у 2 кн. Кн. 2. – К.: Наук. думка, 2011. – С.737-784.
70. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія / О. Г. Перехрест; НАН України, Ін-т історії України. – Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
71. Пилявець Р. “Чорна піхота” як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) / Р. Пилявець // Воєнно-історичний вісник. – 2019. – № 1. – С.156-174.
72. Пилявець Р. І. Друга світова війна у суспільній свідомості українського народу: соціологічний вимір / Р. І. Пилявець [Електрон. ресурс]. – URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1661.htm> (дата зверн.: 23.04.2020)
73. Пилявець Р. І. Друга світова війна: історична пам'ять і необхідність деміфологізації / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С.194-206 [Електрон. ресурс]. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2011_1_15 (дата зверн.: 23.04.2020)
74. Пилявець Р. І. Корюківська трагедія 1943 року: національно-наднаціональний вимір / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять. – Вип. 6. – К.: НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С.217-229.
75. Пилявець Р. І. Пам'ять про Другу світову війну як проблема сучасного українського со-

ціуму / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 9. – С.184-201. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_16.

76. Пилявець Р. І. Стратегічні і фронтові операції Червоної армії на території України в 1943 році: загальна характеристика / Р. І. Пилявець // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. – К.: ЦП “Компринт”. – 2018. – Вип. 3 (29). – С.64-74.

77. Победобесие [Електронний ресурс]. – URL: <https://pobedobesie.info/> (дата зверн.: 15.04.2020).

78. Победобесие [Електронний ресурс]. – URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%B5> (дата зверн.: 15.04.2020)

79. Потильчак О. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): монографія / О. Потильчак. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 482 с.

80. Початок Другої світової війни для України. Методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті / Український погляд. 29.08.2014. [Електронний ресурс]. – URL: <http://ukrpohliad.org/national-memory/pochatok-drugoyi-svitovoyi-vijny-dlya-ukrayiny-metody-chni-materialy.html> (дата зверн.: 18.04.2020).

81. Путин: Мы бы победили в Великой Отечественной войне и без Украины. Текст Кира Лагухина / Цензор.НЕТ. 16.12.2010 [Електронний ресурс]. – URL: https://censor.net.ua/video_news/146646/putin_my_by_pobedili_v_velikoyi_otechestvennoyi_voynie_i_bez_ukrainy_dobavleno_video (дата зверн.: 20.04.2020)

82. Путин: Россия будет отвечать на попытки исказить историю / Цензор.НЕТ. 11.12.2019 [Електронний ресурс]. – URL: <https://tg.ru/2019/12/11/putin-rossiia-budet-otvechat-na-popytki-iskazit-istoriiu.html> (дата зверн.: 20.04.2020)

83. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. Рибченко // Друга світова війна: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Кн. 1 / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – С.303-317.

84. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / За заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.

85. Сидоров С. В. Оперативна спадщина Червоної армії в операціях на території України у Великій Вітчизняній війні / С. В. Сидоров // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – № 1(3). – С.21-27.

86. Симоненко І. М. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу / І. М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4. – С.44-54.

87. Словник української мови: [в 11 т.] / [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні]; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1: А–В / Ред. тому: П. Й. Горещький [та ін.]. – 1970. – ХХVII, 799 с.

88. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля / Г. Стародубець. – Тернопіль: Вид-во Підручники і посібники, 2008. – 464 с.

89. Стецкевич В. Радянська історіографія Другої світової війни / В. Стецкевич // Україна

в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У 2-х кн. Кн. 1 / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова); НАН України. Ін-т історії України. – К.: НВП “Видавництво “Наукова думка”, НАН України”, 2011. – С.43-82.

90. Стецкевич В. В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії. – 2006. – Вип. 10, част. 1. – С.73-83.

91. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр.: монографія / В. Грицюк, О. Лисенко, Р. Пилявець, С. Сидоров. – К.: Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського; Ін-т історії України НАН України, 2015. – 508 с.

92. Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам’яті: Зб. мат-в Міжнар. наук. конф. 29 квітня 2015 р. / Уклад.: О. Є. Лисенко, В. П. Шевчук, О. Л. Скрябін та ін. – К.: НУОУ, 2015. – 332 с.

93. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У 2-х кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова); НАН України. Ін-т історії України. – К.: НВП “Видавництво “Наукова думка”, НАН України”, 2011. – Кн 1. – 735 с.; Кн. 2. – 943 с.

94. Україна в полум’ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. – К.: Вид-во “Україна”, 2005. – 560 с.

95. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.) : анот. покажчик / Укр. ін-т нац. пам’яті / За ред. В. Ф. Солдатенка; авт.-упоряд.: С. В. Бутко, Л. С. Герасименко, А. М. Киридон, Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: ДП НВЦ “Пріоритети”, 2012. – 362 с.

96. Україна та український народ у Другій світовій війні: Дискусії. Вип. 1-4 / Український інститут національної пам’яті. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2009–2010. – 56 с.; 84 с.; 84 с.; 95 с.

97. Україна у Великій війні 1939–1945: наук.-популяр. вид. / Ред кол.: І. Юхновський (відп. ред.) та ін.; упоряд.: Л. Герасименко, В. Расевич. – К.: Емма, 2014. – 264 с.

98. Україна у Другій світовій війні / Український ін-т нац. пам’яті. – К.: УІНП, 2015. – 28 с.

99. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. Міжнар. наук. конфер. / Відп. ред.: Л. В. Легасова. – К.: Меморіал. компл. “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, 2011. – 800 с.

100. Українська Друга світова: Мат-ли Міжнарод. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ) / Упоряд. В. М. Яременко. – К.: К.І.С., 2015 – 208 с.

101. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В’ятрович (відп. ред.) та ін. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с.

102. Український вимір Другої Світової війни: цифри та факти / Ресурсний центр ГУРТ. [Електронний ресурс]. – URL: <https://gurt.org.ua/articles/32309/> (дата зверн.: 17.04.2020).

103. Фурман І. І. Експансія Російської Федерації в Україні 1991–2014 рр. як складова загальної стратегії ліквідації Української державності / І. І. Фурман, О. П. Дузь-Крятченко // Воєнно-історичний вісник. – 2019. – № 4. – С.46-67.

104. Хазан В. Б. Культ “Великої Перемоги” як інструмент імперіалізму / В. Б. Хазан // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Мат-ли Всеукр. наук. конфер., 29-30 черв-

ня 2016 р. – С.225-227 [Електронний ресурс]. – URL: http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fsnm/program_5a1d3be9274de.pdf.

105. Чайковський А. С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 256 с.

106. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи: военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг. / А. С. Чайковский. – К.: Парламентское изд-во, 2005. – 970 с.

107. Чернега П. Український внесок у радянську війну / П. Чернега. – Україна Молода. – 2010. – № 84 (12 травня). [Електронний ресурс]. – URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Cherneha_Petro/Ukrainskyi_vnesok_u_radiansku_viinu/

108. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – К.: [б.в.], 2010. – 79 с.

109. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату Україна і військової зони в роки Другої світової війни / В. О. Шайкан / НАН України, Ін-т історії України. – Кр. Ріг: Мінерал АГН України, 2005. – 466 с.

110. Шаповал Ю. Друга світова війна: викладання, дослідження, маніпулювання / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2013. – № 16. – 26 квітня – 17 травня. – URL: <http://gazeta.dt.ua/history/druga-svitovaviyna-vikladannya-doslidzhennya-manipulyuvannya-.html>

111. Шкварець В. П. Друга світова війна 1939–1945 рр.: український вимір / В. П. Шкварець, Ю. І. Гузенко. – Миколаїв: Іліон, 2012. – 249 с.

112. Штоквиш О. Війна пам'ятей. Образ Великої перемоги як інструмент маніпуляції історичною свідомістю / О. Штоквиш [Електронний ресурс]. – URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/viina-pam-yatei-obraz-velikoi-peremogi-yak-instrument-manipulyatsii-istorichnoyu-svidomi> (дата зверн.: 30.03.2020).

References

1. 10 mifiv pro pochatok Druhoji svitovoyi. Viyna dlya Ukrayiny pochalasya 22 chervnya 1941 roku / NV. Ukrayina. 22.06.2018 [Elektron. resurs]. – URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-mifiv-pro-pochatok-druhoji-svitovoji-vijna-dlja-ukrajini-pochalasja-22-chervnja-1941-roku-2477827.html> (data zvern.: 18.04.2020).

2. Aktual'ni problemy partyzans'ko-pidpil'noho rukhu v Ukrayini v roky Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny: Mat-ly Mizhnar. nauk. konfer., m. Koryukivka, 14 hrudnya 2011 r. Chernih. ODA, UINP. – Chernihiv: Desna Polihraf, 2012. – 144 s.

3. Bezsmertya. Knyha Pam'yati Ukrayiny. 1941–1945. – K.: Poshuk.-vyd. ahentstvo “Knyha Pam'yati Ukrayiny”, 2000. – 944 s.

4. Bytva za Dnipro. Do 70-richchya vyzvolennya Kyieva vid natsyst's'kykh zaharbnykiv: Zb. nauk. prats' / Mat-ly Vseukr. nauk. konf., m. Kyyiv, 31 zhovtnya 2013 r.; vidp. red. R. I. Pylyavets'. – K.: DP “NVTS “Priorityety”, 2013. – 292 s.

5. Borovyk M. Kolaboratsiya i kolaboranty v povsyakdennomu spryunyatti meshkantsiv Ukrayiny

(na materialakh usnoistorychnoho proektu “Ukrayina v roky Druhoi svitovoi viyny: povsyakdennyi dosvid vyzhyvannya”) / M. Borovyk // Storinky voyennoi istoriyi Ukrainy. – 2013. – Vyp. 16. – S.156-167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2013_16_15.

6. Butov E. Bor'ba za den' Pobedy / Zhyvoy Zhurnal. Rusfront2012 [bloh]. 16.05.2015 [Elektron. resurs]. – URL: <https://goo.gl/NOMTAq> (data zvern.: 30.03.2020)

7. V Kremlе prynyaly reshenye perenesty parad 9 Maya / RBK. 15.04.2020 [Elektron. resurs]. – URL: <https://www.rbc.ru/politics/15/04/2020/5e9736bc9a79476b81f1732f> (data zvern.: 17.04.2020).

8. V"yatrovych V. Ukrayins'ka Druha svitova (v kol'ori) / V. V"yatrovych // Dzerkalo tyzhnya. – 2009. – Vyp. № 32. – 28 serpnia – 4 veresnya. – URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_druga_svitova_v_kolori.html (data zvern.: 23.04.2020).

9. Vyedyenyeyev D. V. Mech i tryzub. Rozvidka i kontrozvidka rukhu ukrayins'kykh natsionalistiv ta UPA (1920–1945). Monohrafiya / D. V. Vyedyenyeyev, H. S. Bystrukhin. – K.: Geneza. 2006. – 408 s.

10. Vyedyenyeyev D. V. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: deyaki pytannya teorii, metodolohiyi y suspil'nykh refleksiy / D. V. Vyedyenyeyev, O. YE. Lysenko // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2010. – № 3. – S.4-29.

11. Vyetrov I. H. Ekonomichna ekspansiya Tret'oho reykhу v Ukraini 1941–1944 rr. / I. H. Vyetrov. – K.: Chetverta khvylya, 2000. – 231 s.

12. Vymir / Vseslova [Elektron. resurs]. – URL: <http://vseslova.com.ua/word/%D0%92%D0%B8%D0%BC%D1%96%D1%80-39726u> (data zvern.: 17.04.2020).

13. Viyna i mif. Nevidoma Druha svitova / Za zah. red. O. Zinchenka, V. V"yatrovycha, M. Mayorova. – Kharkiv: Knyzhkovyy klub “Klub Simeynoho Dozvillya”, 2016. – 272 s.

14. Viyna. Okupatsiya. Pam"yat': Prymusovi robitnyky z Ukrainy v okupovaniy Yevropi: Mat-ly Vseukr. nauk. konf., m. Kyyiv, 27 veresnya 2012 r. – K.: DP NVTS “Priorityty”, 2012. – 230 s.

15. Holovashyna O. V. Pobeda obraza: ydentyfykatsyonnye rysky kommemoratyvnykh praktyk / O. V. Holovashyna // Studia Humanitatis. – 2017. – № 1 [Elektron. resurs]. – URL: <http://st-hum.ru/content/golovashina-ov-pobeda-obraza-identifikacionnye-riski-kommemorativnyh-praktik> (data zvern.: 30.03.2020).

16. Hrabovs'kyi S. Druha svitova: vselyuds'kyi i ukrayins'kyi vymir / S. Hrabovs'kyi // Suchasnist'. – 2005. – № 9. – S.47–63.

17. Hrabovs'kyi S. Ukrayins'ki vymiry radyans'ko-nimets'koho Paktu 1939 roku / S. Hrabovs'kyi [Elektron. resurs]. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1804323.htm> (data zvern.: 22.04.2020)

18. Hrynevych V. Nepryborkane riznoholossya: Druha svitova viyna i suspil'nopolitychni nastroyi v Ukraini, 1939 – cherven' 1941 rr. / V. Hrynevych. – K.; D.: Lira, 2012. – 505 s.

19. Hrynevych V. Radyans'ki viys'kovi mobilizatsiyi v Ukraini // Istoriya ukrayins'koho viys'ka (1917–1995) / V. Hrynevych, L. Hrynevych, B. Yakymovych ta in.; uporyad. YA. Dashkevych. – L.: Svit, 1996. – S.370-395.

20. Hrytsyuk V. M. Naybil'sha voyenna operatsiya na ukrayins'kykh terenakh (do 70-richchya vy-

hnannya natsyst•s'kykh okupantiv z Ukrainy) / V. M. Hrytsyuk, O. YE. Lysenko // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2014. – № 5. – S.4-20.

21. Hrytsyuk V. M. Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny na terenakh Ukrainy / V. M. Hrytsyuk // Ukrainina u Druhiy svitoviy viyni: Pohlyad z KHKHI st. Istorychni narysy. U 2-kh kn. / Red. kol.: V. A. Smoliy (holova) ta in. – Kn. 1. – K.: Naukova dumka, 2010. – S.208-302.

22. Hrytsyuk V. M. Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny na terytoriyi Ukrainy / V. M. Hrytsyuk / NAN Ukrainy. In-t istoriyi Ukrainy. – K., 2010. – 150 s.

23. Hridina I. M. Dukhovne zhyttya naseleння Ukrainy v roky Druhoyi svitovoyi viyny (1939–1945 rr.) / I. M. Hridina; Donets. nats. un-t, ist. f-t. – Donets'k: DonNU, 2010. – 418 s.

24. Hrinchenko H. H. Pam"yat' pro viynu yak ob"yekt istorychnoho doslidzhennya: inversiya tradytsiynoyi perspektyvy / H. H. Hrinchenko // Storinky voyennoyi istoriyi. – 2006. – Vyp. 10, chast. 1. – S.14-21.

25. Hrinchenko H. H. Prymus do pratsi: obrisy znevolennya / H. H. Hrinchenko // Natsional'na ta istorychna pam"yat'. – 2013. – Vyp. 9. – S.34-53. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_4

26. Hunchak T. H. Klyuchovi problemy istoriohrafii Druhoyi svitovoyi viyny: (zb. st.) / T. H. Hunchak ; Nats. un-t "Kyievo-Mohyl. akademiya". – K.: UVS im. YU. Lypy, 2011. – 225 s.

27. Den' Peremohy i yoho mistse v istorychniy pam"yati ukraintsiv // Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Il'ka Kucheriva (05.05.2020). – URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremohy-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv> (data zvern.: 05.05.2020)

28. Dereyko I. Mistsevi formuvannya nimets'koyi armiyi ta politysi u Raykhskomisariati "Ukrayina" (1941–1944 roky). / I. Dereyko; In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. – K., 2012. – 174 s.

29. Doslidzhennya demohrafii Holodomoru 1932–1933 rr. / In-t demohrafii ta sotsial. doslid. im. M. V. Ptukhy NAN Ukrainy [Elektron. resurs]. – URL: <https://idss.org.ua/holodomor> (data zvern.: 208.04.2020)

30. Druha svitova viyna v istorychniy pam"yati Ukrainy: za materialamy Ukrain's'koho instytutu natsional'noyi pam"yati / UINP; uporyad.: L. Herasymenko, R. Pylyavets'; redkol.: I. Yukhnovs'kyy (vidp. red.) ta in. – K.; Nizhyn: Lysenko M. M., 2010. – 247 s.

31. Druha svitova viyna i dolya narodiv Ukrainy: Mat-ly Vseukr. nauk. konf., Kyiv, 23-24 chervnya 2005 r. / Redkol.: I. F. Kuras (spivholova) ta in. – K.: Sfera, 2005. – 220 s.

32. Druha svitova viyna: ukraints'kyy vymir / Moyukraine [bloh]. 23.04.2015. [Elektron. resurs] – URL: <https://moyukraine.livejournal.com/690461.html> (data zvern.: 17.04.2020).

33. Dukhovnye skrepy [Elektron. resurs]. – URL: http://wikireality.ru/wiki/%D0%94%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%8B (data zvern.: 15.04.2020)

34. Zhinky Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy u Druhiy svitoviy viyni: Henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyt'stva: Zb. nauk. statey / Za nauk. red. H. Hrinchenko, K. Kobchenko, O. Kis'. – K.: TOV "Art-knyha", 2015. – 336 s.

35. Zbroyna ahresiya Rosiys'koyi Federatsiyi proty Ukrainy ta provedennya Antyterorystychnoyi operatsiyi (2014–2018) / I. I. Furman, S. V. Sydorov, R. I. Pylyavets', V. M. Hrytsyuk ta in. – K.: TSP “Kompynt”, 2019. – 30 s.
36. Kentiy A. Viyna bez poshchady i myloserdya: Partyzans'kyy front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944) / A. Kentiy, V. Lozyts'kyy. – K.: Heneza, 2005. – 408 s.
37. Koval' M. Ukraina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitchyznyaniy viynakh (1939–1945 rr.) / M. Koval'. – K.: Al'ternatyvy, 1999. – 336 s. (seriya “Ukrayina kriz' viky”. – T. 12)
38. Koval' M. V. Ukraina u Druhiy svitoviy i Velykiy Vitchyznyaniy viynakh (1939–1945 pp.): Sproba suchasnoho kontseptual'noho bachennya / M. V. Koval'. – K.: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 1994. – 57 s.
39. Koval' M. V. Ukraina: 1939–1945: Malovidomi i neprochytani storinky istoriyi / M. V. Koval'. – K.: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. – 192 s.
40. Kosyk V. M. Ukraina i Nimechchyna u Druhiy svitoviy viyni / V. M. Kosyk; [per. z fr. R. Osadchuka]. – Paryzh; N'yu-York; L'viv: [b.v.], 1993. – 658 s.
41. Kul'chyts'kyy S. V. Demohrafichni vtraty Ukrainy v pershiy polovyni 20 st. // Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: T. 2: H-D / Redkol.: V. A. Smoliiy (holova) ta in. NAN Ukrainy. In-t istoriyi Ukrainy. – K.: Vyd-vo “Naukova dumka”, 2004 [Elektron. resurs]. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Demografichni_vtraty_v_Ukr (data zvern. 18.04.2020).
42. Kucher V. I. Ukraina u Druhiy svitoviy viyni (1939–1945): Posib. dlya vchytelya / V. I. Kucher, P. M. Cherneha. – K.: Heneza, 2004. – 272 s.
43. Levitas F. Druha svitova viyna: ukrayins'kyy vymir / F. Levitas. – K.: Nash chas, 2011. – 272 s.
44. Leshchenko L. O. Ukrayins'ke pytannya v dyplomatychniy istoriyi Druhoyi svitovoyi viyny (1939–1945) / L. O. Leshchenko // Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrainy / Vidp. red. V. A. Smoliiy. – K.: Al'ternatyvy, 2001. – S.491-549.
45. Lysenko O. Bytva za Dnipro u Druhiy svitoviy viyni: sproba novoyi kontseptual'noyi viziyy / O. Lysenko, R. Pylyavets' // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2019. – № 4. – С.88-117.
46. Lysenko O. YE. Demohrafichni vtraty Ukrainy u roky Druhoyi svitovoyi viyny / O. YE. Lysenko, O. H. Perekhrest // Arkhivy Ukrainy. – 2015. – № 3. – S.8-34.
47. Lysenko O. YE. Doslidzhennya istoriyi Druhoyi svitovoyi viyny u suchasniy Ukraini: osnovni tendentsiyi ta perspektyvy / O. YE. Lysenko // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2011. – № 4. – S. 165-194.
48. Lysenko O. YE. Druha svitova viyna yak predmet naukovykh doslidzen' ta fenomen istorychnoyi pam'yati / O. YE. Lysenko // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2004. – № 5. – S.3-16.
49. Lysenko O. YE. Pidsumky Druhoyi svitovoyi viyny ta Ukraina: metodolohichni zavvahy / O. YE. Lysenko // Storinky voyennoyi istoriyi. – 2006. – Vyp. 10, chast. 1. – S.7-13.
50. Lysenko O. YE. Suchasnyy diskurs Druhoyi svitovoyi viyny kriz' pryzmu publikatsiy “Ukrayins'koho istorychnoho zhurnalu” ostann'oho desyatylittya / O. YE. Lysenko, T. V. Pastushenko // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2017. – № 6. – S.140-162.
51. Lysenko O. YE. Ukraina v period Druhoyi svitovoyi viyny: ukrayinotsentrychna versiya ta

svitovyy kontekst / O. YE. Lysenko // Visnyk Cherkas'koho universytetu: nauk. zhurn. / Cherkas. nats. un-t im. B. Khmel'nyts'koho. – Cherkasy, 2012. – № 35 (248) – S.5-15.

52. Lysenko O. YE. Ukrayins'kyy vymir Druhoyi svitovoyi viyny kriz' pryзму istorychnoyi pam'yati / O.YE. Lysenko // Natsional'na ta istorychna pam'yat'. – 2013. – Vyp. 9. – S.140-167 [Elektron. resurs]. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_14

53. Lytvyn V. M. Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni (1939–1945) / V. M. Lytvyn. – K.: Vyd. dim “LiTerra”, 2004. – 464 s.

54. Libanova E. Otsinka demohrafichnykh vtrat Ukrayiny vnaslidok Holodomoru 1932–1933 rokiv / E. Libanova // Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka. – K.: Vyd. dim “Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya”, 2009. – S.266–277.

55. Makarov V. D. Vnesok Ukrayiny v roz'hrom fashyzmu u Velykiy Vitchyznyaniy viyni 1941–1945 rr. / V. D. Makarov, M. I. Rybak, S. V. Sydorov // Storinky voyennoyi istoriyi Ukrainy. – K., 2006. – Vyp. 10. – CH. 1. – S.290-297.

56. Martyroloh vstanovlenykh zhertv Koryukivs'koyi trahediyi 1943 roku. Dovidnyk / uporyad.: S. V. Butko, O. O. Tolkachova; vidp. red.: R. I. Pylyavets'. – Chernihiv: Desna Polihraf, 2011. – 220 s.

57. Makhun S. Zhertvy druhoyi svitovoyi viyny v tsyfrakh. Kil'kist' zahyblykh u roky viyny / S. Makhun. 25.06.2010. [Elektron. resurs]. – URL: <https://zrada.org/history/1-dati-podiyi-fakti/27-my-za-tsenoj-ne-postoim-suhi-tsifri-drugoyi-svitovoyi-ta-kremlivski-privatizatori.html> (data zvern.: 18.04.2020).

58. Mukovs'kyi I. T. Zvytyaha i zhertovnist': Ukrayintsi na frontakh druhoyi svitovoyi viyny / I. T. Mukovs'kyi, O. YE. Lysenko; za red. V. D. Konashevycha. – K.: Poshuk.-vyd. ahentstvo “Knyha Pam'yati Ukrainy”, 1996. – 568 s.

59. Orhanizatsiya ukrayins'kykh natsionalistiv i Ukrayins'ka povstans'ka armiya: Istorychni narysy / V. V. Dz'obak [ta in.]; vidp. red. S. V. Kul'chyts'kyi; NAN Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2005. – 496 s.

60. Otsinka demohrafichnykh vtrat Ukrainy u period Druhoyi svitovoyi viyny // Ukrayins'ka Druha svitova: Mat-ly Mizhnar. nauk. konf. do 70-yi richnytsi peremohy nad natsyzmom u Druhiy svitoviy viyni. – K.: K.I.S., 2015. – S.203-207.

61. Pamyaty pavshykh. Velykaya Otechestvennaya vojna (1941–1945) / M. A. Hareev [y dr.]; pred. red. kol. A. Y. Sorokyn. – M.: Bol'shaya Rossyyskaya éntsyklopedyya, 1995. – 336 s.

62. Partyzans'ka i pidpil'na borot'ba v Ukraini (1941–1944 rr.): istoriya, lyudy, pam'yat'. – K.: Parlament's'ke vyd-vo, 2011. – 496 s.

63. Pastushenko T. Mizhnarodna naukova konferentsiya “Druha svitova viyna: ukrayins'kyy vymir” (Do 60-richchya zakinchennya Druhoyi svitovoyi viyny / T. Pastushenko // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2005. – № 6. – S.229-231.

64. Pastushenko T. Ostarbaytery z Kyivshchyny: verbuvannya, prymusova pratsya, repatriatsiya (1942–1953) / T. Pastushenko. – K.: NAN Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy, 2009. – 282 s.

65. Patrylyak I. “Peremoha abo smert'”: ukrayins'kyi vyzvol'nyy rukh u 1939–1960 r. / I. Patrylyak. – K.: Nash format, 2013. – 512 s.

66. Patrylyak I. Ukrayins'kyy vyzvol'nyy rukh u roky Druhoyi svitovoyi viyny / I. Patrylyak, V. Trofymovych // Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy. U 2-kh kn. – K.: “Naukova dumka”, 2011. – Kn. 2. – S.386-429.

67. Patrylyak I. K. Ukrayina v roky Druhoyi svitovoyi viyny: sproba novoho kontseptual'noho pohlyadu / I. K. Patrylyak, M. A. Borovyk. – K.; Nizhyn: Vyd. Lysenko M. M., 2010. – 590 s.

68. Perepichka YE. V. OUN i UPA v roky Druhoyi svitovoyi viyny / YE. V. Perepichka. – L'viv: SPOLOM, 2009. – 740 s.

69. Perekhrest O. H. Demohrafichni vtraty Ukrayiny v roky Druhoyi svitovoyi viyny / O. H. Perekhrest, O. YE. Lysenko, A. P. Irzhavs'ka, I. V. Perekhrest // Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI st.: istor. narysy: u 2 kn. Kn. 2. – K.: Nauk. dumka, 2011. – S.737-784.

70. Perekhrest O. H. Ukrayins'ke selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsial'ne stanovyshe: monohrafiya / O. H. Perekhrest; NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny. – Cherkasy: Vyd-vo CHNU im. B. Khmel'nyts'koho, 2011. – 668 s.

71. Pyliavets' R. “Chorna pikhota” yak istorychne yavyshe v roky nimets'ko-radyans'koyi viyny (1941–1945 rr.) / R. Pyliavets' // Voyenno-istorychnyy visnyk. – 2019. – № 1. – S.156-174.

72. Pyliavets' R. I. Druha svitova viyna u suspil'niy svidomosti ukrayins'koho narodu: sotsiolohichnyy vymir / R. I. Pyliavets' [Elektron. resurs]. – URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1661.htm> (data zvern.: 23.04.2020)

73. Pyliavets' R. I. Druha svitova viyna: istorychna pam'yat' i neobkhidnist' demifolohizatsiyi / R. I. Pyliavets' // Natsional'na ta istorychna pam'yat'. – 2011. – Vyp. 1. – S.194-206 [Elektron. resurs]. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2011_1_15 (data zvern.: 23.04.2020)

74. Pyliavets' R. I. Koryukivs'ka trahediya 1943 roku: natsional'no-nadnatsional'nyy vymir / R. I. Pyliavets' // Natsional'na ta istorychna pam'yat': Zb. nauk. prats'. – Vyp. 6. – K.: “NVTS “Priorityty”, 2013. – S.217-229.

75. Pyliavets' R. I. Pam'yat' pro Druhu svitovu viynu yak problema suchasnoho ukrayins'koho sotsiumu / R. I. Pyliavets' // Natsional'na ta istorychna pam'yat'. – 2013. – Vyp. 9. – S.184-201. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_16.

76. Pyliavets' R. I. Stratehichni i frontovi operatsiyi Chervonoyi armiyi na terytoriyi Ukrayiny v 1943 rotsi: zahal'na kharakterystyka / R. I. Pyliavets' // Voyenno-istorychnyy visnyk: Zb. nauk. prats' NUOU. – K.: TSP “Kompyrnt”. – 2018. – Vyp. 3 (29). – S.64-74.

77. Pobedobesye [Elektron. resurs]. – URL: <https://pobedobesie.info/> (data zvern.: 15.04.2020).

78. Pobedobesye [Elektron. resurs]. – URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%B5> (data zvern.: 15.04.2020)

79. Potyl'chak O. Radyans'kyy viys'kovyy polon ta internuvannya v Ukrayini (1939–1954): monohrafiya / O. Potyl'chak. – K.: Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, 2004. – 482 s.

80. Pochatok Druhoyi svitovoyi viyny dlya Ukrayiny. Metodychni materialy Ukrayins'koho instytutu natsional'noyi pam'yati / Ukrayins'kyy pohlyad. 29.08.2014. [Elektron. resurs]. – URL: <http://>

ukrpohliad.org/national-memory/pochatok-drugoyi-svitovoyi-vijny-dlya-ukrayiny-metody-chni-materialy.html (data zvern.: 18.04.2020).

81. Putyn: My by pobedyly v Velykoy Otechestvennoy voyne y bez Ukrainy. Tekst Kyra Latukhy-na / Tsenzor.NET. 16.12.2010 [Elektron. resurs]. – URL: https://censor.net.ua/video_news/146646/putin_my_by_pobedili_v_velikoyi_otchestvennoyi_voyine_i_bez_ukrainy_dobavleno_video (data zvern.: 20.04.2020)

82. Putyn: Rossyya budet otvechat' na popytky yskazyt' ystoryyu / Tsenzor.NET. 11.12.2019 [Elektron. resurs]. – URL: <https://rg.ru/2019/12/11/putin-rossiia-budet-otvechat-na-popytki-iskazit-istoriiu.html> (data zvern.: 20.04.2020)

83. Rybchenko L. Radyans'ki viys'kovi mobilizatsiyi na terytoriyi Ukrainy u 1941–1945 rr. / L. Rybchenko // Druha svitova viyna: pohlyad z KHKHI stolittya. Istorychni narisy: u 2-kh kn. Kn. 1 / NAN Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2010. – S.303-317.

84. Svitova hibrydna viyna: ukrayins'kyy front: monohrafiya / Za zah. red. V. P. Horbulina. – K.: NISD, 2017. – 496 s.

85. Sydorov S. V. Operatyvna spadshchyna Chervonoyi armiyi v operatsiyakh na terytoriyi Ukrainy u Velykiy Vitchyznyaniy viyni / S. V. Sydorov // Nauka i tekhnika Povitryanykh Syl Zbroynykh Syl Ukrainy. – 2010. – № 1(3). – S.21-27.

86. Symonenko I. M. Druha svitova viyna v istorychniy pam'yati ukrayins'koho narodu / I. M. Symonenko // Stratehichni priorityty. – 2008. – № 4. – S.44-54.

87. Slovnyk ukrayins'koyi movy: [v 11 t.] / [AN Ukrainyans'koyi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni] ; redkol.: I. K. Bilodid (holova) [ta in.]. – K.: Nauk. dumka, 1970–1980. – T. 1: A–V / Red. tomu: P. Y. Horets'kyy [ta in.]. – 1970. – XXVII, 799 s.

88. Starodubets' H. Heneza ukrayins'koho povstans'koho zapillya / H. Starodubets'. – Ternopil': Vyd-vo Pidruchnyky i posibnyky, 2008. – 464 s.

89. Stetskevych V. Radyans'ka istoriohrafiya Druhoyi svitovoyi viyny / V. Stetskevych // Ukraina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narisy. U 2-kh kn. Kn. 1 / Red. kol.: V. A. Smoliy (holova); NAN Ukrainy. In-t istoriyi Ukrainy. – K.: NVP “Vydavnytstvo "Naukova dumka", NAN Ukrainy”, 2011. –S.43-82.

90. Stetskevych V. V. Vitchyznyane istoriopysannya viyny 1939–1945 rr. (deyaki problemy metodolohiyi) / V. V. Stetskevych // Storinky voyennoyi istoriyi. – 2006. – Vyp. 10, chast. 1. – S.73-83.

91. Stratehichni ta frontovi operatsiyi na terytoriyi Ukrainy u 1943–1944 rr.: monohrafiya / V. Hrytsyuk, O. Lysenko, R. Pyliavets', S. Sydorov. – K.: Nats. un-t oborony Ukrainy im. Ivana Chernyakhovs'koho; In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. – 508 s.

92. Traven' 1945 roku u naukovomu dyskursi, natsional'niy svidomosti ta istorychniy pam'yati: Zb. mat-v Mizhnar. nauk. konf. 29 kvitnya 2015 r. / Uklad.: O. YE. Lysenko, V. P. Shevchuk, O. L. Skryabin ta in. – K.: NUOU, 2015. – 332 s.

93. Ukraina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narisy. U 2-kh kn. / Red. kol.: V. A. Smoliy (holova); NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy. – K.: NVP “Vydavnytstvo "Naukova dumka", NAN Ukrainy”, 2011. – Kn 1. – 735 s.; Kn. 2. – 943 s.

94. Ukrayina v polum"yi viyny. 1941–1945 / P. P. Panchenko, O. I. Utkin, V. I. Horyelov ta in. – K.: Vyd-vo “Ukrayina”, 2005. – 560 s.
95. Ukrayina pid natsyst•s'koyu okupatsiyeyu: spaleni sela (1941–1944 rr.) : anot. pokazhchyk / Ukr. in-t nats. pam"yati / Za red. V. F. Soldatenka; avt.-uporyad.: S. V. Butko, L. S. Herasymenko, A. M. Kyrydon, R. I. Pyliavets', V. M. Yaremenko. – K.: DP NVTS “Priorityety”, 2012. – 362 s.
96. Ukrayina ta ukrayins'kyi narod u Druhiy svitoviy viyni: Dyskusiya. Vyp. 1-4 / Ukrayins'kyi instytut natsional'noyi pam"yati. – K.: Vyd-vo im. O. Telihy, 2009–2010. – 56 s.; 84 s.; 84 s.; 95 s.
97. Ukrayina u Velykiy viyni 1939–1945: naukovo-populyarne vydannya / Red kol.: I. Yukhnovs'kyi (vidp. red.) ta in.; uporyad.: L. Herasymenko, V. Rasevych. – K.: Emma, 2014. – 264 s.
98. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni / Ukrayins'kyi in-t nats. pam"yati. – K.: UINP, 2015. – 28 s.
99. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: dzherela ta interpretatsiyi (do 65-richchya Velykoyi Peremohy). Mat-ly Mizhnarod. nauk. konf. / Vidp. red.: L. V. Lehasova. – K.: Memorial. kompleks “Natsional'nyy muzey istoriyi Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny 1941–1945 rokiv”, 2011. – 800 s.
100. Ukrayins'ka Druha svitova: Mat-ly Mizhnarod. nauk. konf. do 70-yi richnytsi peremohy nad natsyzmom u Druhiy svitoviy viyni (5 travnya 2015 r., m. Kyviv) / Uporyad. V. M. Yaremenko. – K.: K.I.S., 2015 – 208 s.
101. Ukrayins'ka Povstans'ka Armiya. Istoriya neskorenykh / V. V"yatrovych (vidp. red.) ta in. – L'viv: Tsentri doslidzhen' vyzvol'noho rukhu, 2007. – 352 s.
102. Ukrayins'kyi vymir Druhoyi Svitovoyi viyny: tsyfry ta fakty / Resursnyy tsentr HURT. [Elektron. resurs]. – URL: <https://gurt.org.ua/articles/32309/> (data zvern.: 17.04.2020).
103. Furman I. I. Ekspansiya Rosiys'koyi Federatsiyi v Ukrayini 1991–2014 rr. yak skladova zahal'noyi stratehiyi likvidatsiyi Ukrayins'koyi derzhavnosti / I. I. Furman, O. P. Duz'-Kryatchenko // Voyenno-istorychnyy visnyk. – 2019. – № 4. – S.46-67.
104. Khazan V. B. Kul't “Velykoyi Peremohy” yak instrument imperializmu / V. B. Khazan // Sotsial'no-humanitarni nauky ta suchasni vyklyky. Mat-ly Vseukr. nauk. konfer., 29-30 chervnya 2016 r. – S.225-227 [Elektron. resurs]. – URL: http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fsnm/program_5a1d3be9274de.pdf.
105. Chaykovs'kyi A. S. Nevidoma viyna. (Partyzans'kyi rukh v Ukrayini 1941–1944 rr. movoyu dokumentiv, ochyma istoriyka) / A. S. Chaykovs'kyi. – K.: Ukrayina, 1994. – 256 s.
106. Chaykovskyy A. S. Plen. Za chuzhye y svoy hrekhy: voennoplennyye y ynternyrovannyye v Ukrayne. 1939–1953 hh. / A. S. Chaykovskyy. – K.: Parlament•skoe yzd-vo, 2005. – 970 s.
107. Cherneha P. Ukrayins'kyi vnesok u radyans'ku viynu / P. Cherneha. – Ukrayina Moloda. – 2010. – № 84 (12 travnya). [Elektron. resurs]. – URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Cherneha_Petro/Ukrainskyi_vnesok_u_radiansku_viynu/
108. Shaykan V. Povsyakdennyya ukrajintsv u roky nimets'koyi okupatsiyi. 1941–1944 / V. Shaykan. – K.: [b.v.], 2010. – 79 s.
109. Shaykan V. O. Kolaboratsionizm na terytoriyi reykhskomisariatu Ukrayina i viys'kovoyi zony

v roky Druhoyi svitovoyi viyny / V. O. Shaykan / NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny. – Kr. Rih: Mineral AHN Ukrayiny, 2005. – 466 s.

110. Shapoval YU. Druha svitova viyna: vykladannya, doslidzhennya, manipulyuvannya / YU. Shapoval // Dzerkalo tyzhnya. – 2013. – № 16. – 26 kvitnya – 17 travnya. – URL: http://gazeta.dt.ua/history/druga-svitovaviyna-vikladannya-doslidzhennya-manipulyuvannya-_.html

111. Shkvarets' V. P. Druha svitova viyna 1939–1945 rr.: ukrayins'kyi vymir / V. P. Shkvarets', YU. I. Huzenko. – Mykolayiv: Ilion, 2012. – 249 s.

112. Shtokvysh O. Viyna pam'yatey. Obraz Velykoyi peremohy yak instrument manipulyatsiyi istorychnoyu svidomistyu / O. Shtokvysh [Elektron. resurs]. – URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/viina-pam-yatei-obraz-velikoi-peremogi-yak-instrument-manipulyatsii-istorichnoyu-svidomi> (data zvern.: 30.03.2020).

Vasyl Shevchuk, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Research Center for Military History, Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Igor Furman, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of War and Military Art, Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Rostyslav Pyliavets, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of War History and Martial Arts, Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

THE UKRAINIAN DIMENSION OF THE SECOND WORLD WAR: SCIENTIFIC DISCOURSE

The article highlights the most important aspects of the Ukrainian dimension of World War II in terms of the present and Russia's opposition to the hybrid war against Ukraine on the "historical front". The authors tried for the first time to clearly define the concept of "Ukrainian dimension", traced the development and noted the achievements of historiography of the problem, revealed the place, role and significance of the Ukrainian factor in World War II, showed its consequences for Ukraine and the Ukrainian people. Attention

is focused on the key events, the scale and intensity of hostilities in Ukraine and the importance of the national liberation struggle. The contribution of Ukrainians to the victory is actualized, human sacrifices and material losses of Ukraine are characterized. A number of quantitative and qualitative indicators related to these aspects have been clarified. An attempt was also made to comprehend the impact of the war on the fate of the Ukrainian people and our present, its place in the national memory. Peculiarities and tendencies of perception and awareness of the Ukrainian society of this extraordinary historical phenomenon from the beginning of the XX century are revealed to this day.

The results of the most recent sociological research conducted in April 2020, which determine the attitude of Ukrainians of different ages and residents of different regions of Ukraine to the Second World War, its results, in particular to the Victory Day, are presented and briefly analysed. This attitude is generally ambiguous, in most cases showing a lack of unity, but in comparison with opinion polls on similar issues conducted before the Russian aggression, there is a tendency to gradually move away from the Soviet and Russian perception towards the Ukrainian and European views.

The authors conclude that the result of understanding the Ukrainian dimension of the Second World War should be an understanding of all its tragedy for the Ukrainian people, senseless cruelty and the terrible price that Ukrainians, among others, paid. And at the same time – to comprehend the greatness of the heroism and sacrifice of the Ukrainian people, to honor the memory of the fallen heroes and victims of the war. In the current context of repelling Russian aggression and countering the ongoing hybrid war, this is especially relevant.

Key words: *World War II, German-Soviet war, Ukraine, Ukrainian dimension, military actions, human losses, contribution to victory, historical memory.*